

TILLFÄLLESLITTERÄRA TRANSFORMATIONER

av Ann Öhrberg

Under svenskt 1700-tal krävde nya grupper tillträde till det offentliga; det mediala landskapet förändrades och nya idéer om upplysning, medborgarskap, religion, vältalighet och retorik nådde Sverige. Detta fick också konsekvenser för tillfälleslitteraturen som särskilt mot andra hälften av 1700-talet kom att genomgå en rad transformationer.¹ I denna artikel diskuteras exempel på dessa.

Tillfälleslitteratur är ett vitt begrepp som inom sig rymmer en mängd uttrycksformer från olika tidsåldrar. Här finner vi allt från glada dryckesvisor och tal vid doktorspromoveringar till likpredikningar, minnestal och bröllopsdiktning. Retoriskt sorteras dessa texter (oftast) in under den klassiska retorikens *genus demonstrativum* (grek. epideiktik) som används för att hylla eller klandra. Trots sina rötter långt ned i historien och en relativ formmässig oföränderlighet uppvisar den epideiktiska texten i såväl muntlig som skriftlig form en anpassbarhet till sin samtid. Dess nära förbindelse med sociala strukturer och uppfattningar om människors status, den mänskliga naturen och för människolivet centrala ritualer gör den till en indikator på olika former av historiska förändringar när det gäller allt från genus och dygder till bokhistoria, litterära/re-

toriska ideal, författarroll och författarförsörjning. Tillfälleslitteraturen var rotad i vardagliga praktiker, främst inom mellanstånden och de övre stånden. Olika former av epideiktiska texter riktade till och över personer utgjorde en väsentlig del av det tidigmoderna samhällets sociala liv, kultur och litteratur. Det är därför ingen slump att tillfälleslitteraturen har attraherat forskare inte bara inom litteraturvetenskap, retorik och klassiska språk, utan också inom till exempel historia och idéhistoria.

I denna artikel diskuteras jag tillfälleslitterära texter mot bakgrund av de inledningsvis skissade förändringarna som sker under andra hälften av svenskt 1700-tal rörande uppfattningar om vältalighet, offentlig kommunikation och deltagande i det offentliga. I en tidigare artikel har jag diskuterat hur man inom en del av det svenska ordensväsendet – de vittra samfunden – författade och höll tal för en ny tid och den formerande medelklassens medborgare. Talen präglas av äreminnets demokratisering och nya föreställningar om medborgarskap, kön och vältalighet.² Här vill jag gå vidare och diskutera ytterligare exempel på tillfälleslitteraturens transformationer. Tillfälleslitteraturen kan med fog på många sätt ses som knuten till en äldre representativ

offentlighet (i den habermaska betydelsen) – samtidigt finns en relativt snabb anpassning när en offentlighet i modernare mening växte fram. De transformationer tillfälleslitteraturen genomgick knyts i denna artikel till vilka sociala skikt och grupperingar som kom att inkorporera seden att publicera tillfällesdikt och de nya medier genom vilka texterna spreds, där publikation i press och samlingsverk blev allt vanligare; därmed kunde tillfälleslitteraturen på ett nytt sätt nå ut i det offentliga. Men i artikeln berörs även hur separattyckta tillfällesverk kunde användas för att sprida kontroversiella budskap i det offentliga. Ytterligare förändringar som aktualiseras rör nya idéer om hur äreminnen över de döda skulle upprättas när upplysningsidéer och nya litterära smakideal nådde Sverige och den klassiska retoriken som språknormerande system därmed omprövades.

I det följande ges exempel från andra hälften av 1700-talet där texterna vetter mot framväxande modernitet och en formerande offentlighet, snarare än mot en äldre representativ kultur. Först i artikeln görs en bakgrunds-teckning i form av en kortare genomgång av den demonstrativa retorikens ställning inom klassisk retorik och 1700-talets skolretorik. Därefter diskuteras hur själva kärnan i tillfällestexter riktade till enskilda ifrågasätts av Hedvig Charlotta Nordenflycht – nämligen det panegyriska lovprisandet – därmed omförhandlas såväl författarrollen som tanken på möjligheterna till identifikation via *exempla*. Mitt andra exempel tar upp hur tillfälleslitteratur användes när en medlem i en av 1700-talets evangeliska väckelser, den herrn-hutiska, sökte rätten att själv definiera sin tro.

Teorier om lovprisning inom klassisk retorik

När tillfälleslitteratur från äldre tider analyseras och diskuteras görs det oftast med den klassiska retoriken som fond. Det är också

inom ramen för den klassiska retoriken som vi finner inflytelserika teoretiska diskussioner om epideiktik/*genus demonstrativum* och handfasta råd hur man utformar sådana tal eller texter. Ofta pekar man dock i forskningen om tillfälleslitteratur mot skolretorikens föreskrifter, såsom de till exempel traderas i Vossius skolbok *Elementa Rhetorica*. Den är, som tydligt visas i Stefan Rimms avhandling *Vältalighet och mannafostran* (2011), central inom det högre skolväsendet under 1600–1700-talen. För att visa upp en person som ett *exemplum* brukades under äldre tid en argumentation grundad i olika *loci*, vilka listades i dåtidens retoriska handböcker. I Vossius *Elementa Rhetorica* nämns till exempel följande lämpliga *loci*: härstamning, fosterlandet, skapnaden, framgång, uppfostran, gärningar, dödsdödsätt samt begravningen.³ Vossius betydelse står relativt intakt under hela århundradet. I sina retorikföreläsningar vid Åbo Academie från sent 1700-tal slår till exempel Henric Gabriel Porthan fast för sina studenter, med hänvisning till Vossius, att ”Alt hvad til en människas beröm kan sägas, måste nödvändigt härledas från någondera, fler(r)e eller alla af dessa omständigheter.”⁴

Såväl *loci* som verkets stilnivå skulle sedan, i enlighet med den inom retorikteorin centrala principen om *decorum*, väljas efter tillfälle, adressater, vem den hyllade personen var och olika *loci* och stilelement (versmått, bildspråk, ordval) aktiverades beroende på social status, kön och ålder.⁵ Utformningen speglar följaktligen oftast det tidigmoderna samhällets hierarkiska struktur och normsystem. När det gällde kvinnor begränsades antalet *loci*. Den ovan nämnde Porthan framhåller när han diskuterat *genus demonstrativum* att vid lovprisning av ”fruentimmer” bör vissa egenskaper särskilt lyftas fram, såsom ”flit” och ”hus hålls vett”, därmed inte sagt att de kvinnor som ”excellerar” i lärdom och litteratur inte bör berömmas för det. Vidare anser han att ”De dygder som egentligen fordras av mankønet, et oförsagdt mod, en man-lig försigtighet m.m.

upphöja dubbelt ett Fruntimmers Låf.⁶ Så långt skolretoriken.

Går vi till de teoretiska resonemang om den epideiktiska retorikens natur som återfinns inom äldre klassisk retorisk teori hittas en något mer nyanserad och utvecklad diskussion som dessutom på ett tydligare sätt än den ovan refererade skolretoriken knyts till epideiktikens mer allmänna betydelse för samhällsskick och medborgerlighet. Aristoteles börjar det längre partiet där lovtal/eloger behandlas i *Retoriken* med att definiera begreppet ”dygd”, eftersom det utgör kärnan när något eller någon skall berömmas. Först slår han fast vad som är lovvärt:

Ädelt är det som är lovvärt då det som är att föredra för sin egen skull eller det goda som är behagligt eftersom det är gott. Om det är detta det ädla är, måste dygden vara ädel. Den är lovvärd eftersom den är god.⁷

Det framgår dessutom att Aristoteles håller för troligt att dygd är ”en förmåga att göra många stora välgärningar” och att de nyttigaste dygderna rör förmågan att göra gott för andra. Den statusmässiga eller könsmässiga anknytningen av denna förmåga till dygd är relativt osynlig i texten, men kommer i dagen när Aristoteles slår fast att det inte är ”ädelt” att vara hantverkare, ”eftersom det utmärker en fri man att leva oberoende av andra”. I citatet knyts dessutom lovtalet till en manlig position (”fri man”). Aristoteles stakar också ut medelvägen mellan det överdrivna berömmet och nödvändigheten att lyfta fram dygden som förankrad i föremålets egenskaper och gärningar. Talaren ”bör alltid förstå varje egenskap i bästa bemärkelse”, men samtidigt bör man undvika att ”överdriva dygden”. Lovtal grundas i gärningar, menar Aristoteles, eftersom de kan ses som ”karaktäristiskt för den redbare”.⁸ Aristoteles understryker vidare att retorikens samtliga tre offentliga genrer – förutom epideiktiken den judiciella (den dömande) samt den deliberativa (den rådande,

överläggande) – utformas utifrån den publik de adresserar.⁹ Han poängterar också den deliberativa dimensionen hos lovtalet i det att lovtalet pekar mot hur människor generellt bör vara.¹⁰ Genom resonemang som dessa får epideiktiken hos Aristoteles en tydlig anknytning till det samhälle den springer ur – och indirekt även till dess politiska liv.

Aristoteles *Retoriken* var föga direkt använd i 1700-talets Sverige, men det bör framhållas att han kommer in via andra teoretiker, Vossius var till exempel i mycket influerad av aristoteliska tankar.¹¹ Det fanns emellertid andra antika teoretiker som återopas i svenskt 1700-tal. Cicero, vilken under denna tid ses som en förebildlig vältalare, ägnar mycket utrymme åt att diskutera dygd hos den enskilde (manlige, frie) medborgaren, vilket i sin tur knyts till samhället i stort.¹² Quintilianus behandlar främst hyllande och smådande texter i tredje boken av sin inflytelserika *Institutio Oratoria* och hans genomgång av lovtalets struktur kom att influera teoretiker som Vossius. Det kan emellertid noteras att för Quintilianus stod behovet att behaga publiken i centrum, därför, säger han till exempel, bör vi lyfta fram det unika hos ett föremål.¹³ Liksom för Cicero och Aristoteles är för Quintilianus den tredelade genreindelningen inte statisk och likt Aristoteles vill Quintilianus lösa upp en alltför strikt genreindelning.

I cannot even agree with those who hold that *laudatory* subjects are concerned with the question of what is honourable, *deliberative* with the question of what is expedient, and *forensic* with the question of what is just: the division thus made is easy and neat rather than true: for all three kinds rely on the mutual honour in *deliberations*, while you will rarely find a *forensic* case, in part of which at any rate something of those questions just mentioned is not to be found.¹⁴

I en senare diskussion av samtalet som retorisk form påpekar han dessutom att den demon-

strativa retoriken riktas mot såväl officiella som privata sammanhang och därför har drag av både *sermo* (samtal) och *contentio* (tal).¹⁵

Antikens klassiska auktorer poängterar alltså hur gränserna mellan retorikens tre gener inte är skarpa och de pekar därmed på den epideiktiska/ demonstrativa retorikens funktion inte bara som lovprisande eller smädande i nuet, utan de lyfter även fram dess deliberativa funktion, det vill säga hur den också fungerar som rådande för framtiden. Härmed knyts den demonstrativa retoriken till samhällets politiska sfär på ett mer tydligt sätt än vad som framgår i 1700-talets skolretorik.

Sanningens seger och Dygdens befrämjande

I mitten av sjuttonhundratalet gav Hedvig Charlotta Nordenflycht sitt teoretiska bidrag till frågan om den lovprisande epideiktikens natur i ett förslag på reformering när det gällde hur man skulle skriva gravskrifter. Det bör framhållas att retorikteoretiska texter från äldre tid sällan skrevs av kvinnor, även om det förekommer.¹⁶ Förslaget, *Tankar Om Läfskrifter öfver de Döde Skrefvne til Herr K**** (1749), är kort, men det tänjer på många sätt ramarna för skolretoriska föreskrifter för hur lovtal skulle utformas och supplerades dessutom med ett exempel: minnesdikten över den döda "Irene" (*Åminnelse af IRENE På Svensk Vers*).¹⁷ Dikten bör för övrigt inte ses som enbart ett exemplifierande påhäng, utan som en central del av verket, även ur teoretisk aspekt.¹⁸ Verket, inkluderande åminnesdikten, publicerades först som separat tryck 1749 och ett år senare i författarens *Quinligit Tankespel* (1750).

Genom sitt förslag vill Nordenflycht skapa möjligheter att skriva gravdikter som moraliska, snarare än som panegyriska och i linje med det ligger att hon anser att författare till panegyrik bör föra in egenskaper hos föremålet som inte enbart är avsedda att prisas, utan också bidrar till att ge en nyanserad och sann

bild av en människa. Eller som författaren själv uttrycker det, eftermälen skulle författas till "sanningens seger och Dygdens befrämjande". Den överdrivna panegyrikens skulle stävjas. Redan år 1745, i sin självbiografi skriver Nordenflycht "Panegyriska Skrifter har jag svårast vid at skrifva". (*SS* 3:2, s. 217). Citatet till trots är det inte sagt att Nordenflychts ställningstagande baserades på någon oförmåga att skriva panegyrik, det bör snarare ses i ljuset av hennes skickliga och framgångsrika självansering som en kännande och oförställd författare – Nordenflychts agerande i det offentliga är som alltid ytterst medvetet. Självbiografen var för övrigt skriven på uppmaning av Anders Anton von Stiernmann och avsedd för publicering, eftersom den skulle ingå i hans verk över berömvärda svenska kvinnor.¹⁹ Nordenflycht är dock inte unik i att vilja komma bort från det överdrivna berömmet. Porthan manar till exempel sina studenter att nogsamt beakta etiska aspekter av lovprisningen, och uppmanar dem därför att sätta sig in i "moralen och Ethikan" hos Aristoteles och andra klassiska auktorer, inte bara "Rhetorikan".²⁰ Kritiken mot taffligt författad tillfällesdikt, eller omvärderingar av den som sådan blir allt vanligare under slutet av 1700-talet.²¹ Nordenflycht var däremot tidigt ute och hon vidgade därtill sin diskussion till att gälla frågor om moralfilosofi och upplysning; indirekt även kön och författarroll.

Det fanns tänkta invändningar som Nordenflycht behövde bemöta. Hur göra med äreminnen över stora män? Eller med sådana föremål som verkligen förtjänade att prisas? De förstnämndas äreminnen skall överlåtas till "historieskrivarna", menar Nordenflycht. De sistnämnda kan ändå prisas så att alla förstår vem det gäller – "en skickelig hand, skulle lätteligen röja *originala*" (*SS* 3:2, s. 189). Det kan alltså noteras att Nordenflycht i denna skrift inte ägnar äreminnets nationella betydelse annat än ett förstrött intresse. Härifrån avviker hon från efterföljande idéer om äremin-

nets nationella betydelse och demokratisering som skulle vinna insteg under andra hälften av 1700-talet i litterära kretsar, under influens av den inflytelserika Antoine-Léonard Thomas.²²

Den dikt som följer på förslaget är skriven över Nordenflychts äldre syster Margaretha Elisabeth (Greta Lisa). I ett brev till den kände danske författaren Holberg från 28 april 1748 skriver Nordenflycht om sin oro för systemen: ”I bland andra oroligheter är min Syster *greta lisas* ömkliga tillstånd ej det minsta [...] hennes plågor och Sinnes tillstånd [är] alt före svåra, at kännas, för et så ömt hierta som mit.” (SS, 3:2, s. 227) Kanske kan vi även i brevet till Holberg ana hur Nordenflycht betonar egenskaper som var en del av hennes författar-*ethos*. Greta Lisa avled senare samma år, endast ett par år efter sin lilla dotter som var ett så kallat trolovningsbarn. I sitt förslag till Herr K skriver Nordenflycht:

Til prof, huruwida detta är möjligt, ser du här, min kära wän, *Irenes* Minnesstod. Hennes händelser äro här icke så mycket upteknade, som fast mer de betraktelser man kunnat göra sig af hennes fel och dygder, lidande och olyckor, samt i synnerhet dess inwärtas tillstånd wid dödsstunden. Et ämne, som kan hända torde tjena någon til nytta.” (SS, 3:2, s. 190)

Gängse *loci* för en hyllande gravdikt blev av förklarliga skäl svåra att använda över en kvinna som fött barn utom äktenskapet och Nordenflychts dikt, som bör vi minnas är en programdikt, avviker mycket riktigt på många sätt från tidens gravdiktning. Dikten är lång – hela 31 strofer – och författad på den för gravdiktningen något ovanliga metern sjutaktig jamb.²³ I titeln på dikten anges att den är skriven på ”swensk vers”, vilket kan tyda på att Nordenflycht här anknyter till versmått som i samtiden uppfattades som ”folkligt”. Här skulle vi eventuellt kunna se en formmässig anpassning till principen om *decorum*, att upprätta minnet över den olyckliga Irene med hjälp av till exempel alexandriner som var ett

’högt’ versmått hade nog varit att gå för långt. Men de mest markanta avvikelserna finner vi när det gäller diktens struktur och innehåll.

Normalt finns i en begravningsdikt ett inledande parti, i vilket ämnet först gavs en allmän belysning (*in genere*) för att sedan specifikt (*in specie*) gå över till föremålet för dikten. Det var därtill praxis att ha med tre delar: först uttrycks sorg och bestörtning över dödsfallet (*luctus*), därefter prisas föremålet (*laus*) och sist ges tröst (*consolatio*). Delarna i denna struktur kan visserligen skönjas i Nordenflychts dikt, men tyngdpunkten dem emellan har förskjutits. Nordenflycht väljer att redan i diktens två första rader rikta en invokation till det anonymiserade föremålet ”Irene”.²⁴ ”Så är på denna skåde-plan Dit lefnads spel förbi” (strof 1, rad 1, SS 1, s. 349). Livet ett skådespel – världen en scen; den välkända metaforiken återkommer sedan i dikten. Drivkraften i dikten är ett rastlöst sökande efter svaret på *varför*. Snart lämnar därför Nordenflycht föremålet och vänder sig istället till olika instanser som kan ge svaret på frågan om varför Irene fick ett ”stackot [kort]” liv, men ytterst undersöks egentligen den vittfamnande existentiella frågan om människans utsatthet och villkor på ”detta låga klot”, en tillvaro som ger lycka, men också så mycket smärta (strof 2–3, SS 1, s. 349). Diktens oroliga tilltal står i effektskapande kontrast till dess sorgeskapande rytm: den relativt tunga, långsamt framskridande sjutaktiga jamben. På vissa ställen finns dock en effektskapande brytning av rytmen som understryker budskapet, till exempel när världen beskrivs som en ordnad labyrinth: ”Du ordningsfulla Labyrinth! Werld, Du wår lifstids bana” (strof 4, SS, s. 350). Bilden av labyrinthen fungerar som en oxymoron: labyrinthen är en *ordnad* gåta. Denna bild accentueras av den i diktraden insprängda daktylen som ytterligare markerar diskrepansen mellan världens och naturens ordning respektive människans svårigheter att förstå och finna sin väg i denna ordning.²⁵

Dikten är en rolldikt, om än av något ovanligt slag: Nordenflychts anspråk är som vanligt höga och hon talar för och gör sig till "wi" med hela mänskligheten. Mot ett i dikten rörligt "du" står alltså ett "wi", inte ett jag. Orden "du", "dig", "din" och "ditt" förekommer frekvent (25, 14, 7 respektive 9 gånger). Detta du-tilltal riktas, förutom till föremålet, till abstrakta personifierade företeelser, eller existentiella instanser. I tur och ordning förs olika instanser in i dikten för att dels tillfrågas om livets mening, dels invokeras när premisser anges för människans villkor. Dikten är också späckad med utrop och retoriska frågor som ibland kräver svar, ibland enbart understryker en känsla av existentiell förtvivlan. Ödet, "Du Undermakt, Fördolda hand" tillfrågas till exempel om människans villkor och öde är förutbestämda (strof 2, SS 1, s. 349). Diktjaget återoppar sedan "Du [...] sällsamme menns'kolif" och "Du ordningsfulla Labyrint! Werld" och slår fast att människan är skapad av Naturen och för att nyttja den, trots människans svårigheter att förstå världens ordning (strof 4, SS 1, s. 350). "Förfarenheten" (erfarenheten) tillfrågas hur det kan komma sig att vett, försiktighet, flit, eller god vilja inte hjälper när händelser drabbar oss. (Strof 6, SS 1, s. 350) Teodicéproblemet förs in i dikten (strof 10, SS 1, s. 351), men här är diktjaget trossviss när hen vänder blicken mot oändliga stjärnhimlar och manar det "usla menns'ko-wett" som i sin högmod ifrågasätter den högre viljan och dess mål för människan (strof 11–15, SS 1, s. 351f.). Varför tröttna "af några steg" när målet är "fullkomlighet, at GUD det högsta goda finna" (strof 16, SS 1, s. 352). Den världsliga tillvaron kommer alltid att präglas av en brist, jagandet efter lycka kan därför bara bli "toma skal" (strof 17–18, citat strof 18, SS 1, s. 353).

Nordenflycht för i en stor del av sin diktning in diskussioner om kvinnans ställning; hennes emancipatoriska stridbarhet är känd. I dikten över Irene är det värt att notera dels hur Nordenflycht axlar rollen av det mänskligt universella, dels hur föremålet Irene först och

främst framställs som en människa, inte kvinna. Irene har fått goda gåvor av Naturen: "Et hjerta ömt, behagelighet, et sinnrikt wett och snille" (strof 25, SS 1, s. 354). Som människa är hon både kännande och förmögen till tanke. Men vi anar dessutom att Irene var en rastlös person som vände sig mot det världsliga: "Den åtrån, som orolig förr kring tidens skatter lopp". Men hon lärde sig slutligen "werldsens hela wärde / At känna och förakta." (Strof 27, SS 1, s. 355) I dödsögonblicket var därför Irene stoiskt lugn och avklarad, det är den goda döden som beskrivs i dikten – konsten att dö väl: *ars moriende* (strof 28, SS 1, s. 355). Diktens slut ger trösten: Irene möter ljuset och är befriad från sin oro. Genom detta kan Nordenflycht göra en intressant turnering när den allt annat än dygdiga Irene får möta den Högste när den goda döden befriar henne från synden. (Strof 29–31, SS 1, s. 355f.) Dikten klingar ut i ett stilla harmoniskt durackord.

Även om föremålets brist på dygd framstår som relativt oklar, och dikten därmed knappast skapar en "sann" eller detaljerad bild av Irene, kan Nordenflycht genom sin gravdikt nyansera tanken på hur ett exempel kunde användas som förebild. Istället för att måla ett dygdigt *exemplum* för mottagarna att efterlikna, eller förundras över, skapar Nordenflychts dikt en mer sofistikerad möjlighet för moralisk reflektion, självkännedom och identifikation. Genom de drivande frågorna leds läsaren till att pröva sin egen position som människa. Det är individens förmåga till självinsikt och förbättring som hamnar i fokus. Känn dig själv! Upplysningens motto ekar indirekt i förslaget.²⁶

Hade Nordenflychts förslag vunnit genklang skulle det därtill ha inneburit en invertering av den praxis som rådde i och med att författaren skulle träda fram, medan föremålet blev anonymiserat. Förslaget går därmed på många sätt att knyta till förändringar inom det litterära systemet när det gällde författarroll och en alltmer anonymiserad publik/läsekrets. Om Nordenflychts förslag tagits upp på

bred front hade tillfälleslitteraturen i än högre grad blivit en angelägenhet för en professionaliserad författarkår som inte bara skrev för en släkt- och vänskrets, utan för en bredare publik. Författaren hade ytterligare stigit fram i helfigur. Från att ha riktats till en krets av släkter och vänner skulle gravdikten kunnat få ny betydelse som moralisk skrift i det offentliga. Även den klassiska retorikens tradition när det gäller epideiktik över döda hade behövt omprövas, eftersom de *loci a persona* som finns listade hade behövt ses över, eller rentav upphört att gälla.

Det är därför av intresse att återvända till hur Nordenflycht själv väljer att publicera dessa texter. Den första separattruckta utgåvan publicerades faktiskt anonymt. Det 16-sidiga kvartotrycket, producerat hos Lars Salvius, är satt i fraktur och försett med en del illustrationer. Texten illustreras med vackra vinjetter som också markerar övergången mellan verkets olika delar. Varje strof inleds med liten anfang. Trycket är dock utgivet anonymt – Nordenflycht lever inte som hon lär. Varför hon väljer detta är en intressant fråga. Kanske ville hon göra en försiktig sondering?

Den andra utgåvan däremot kom att ingå i Nordenflychts samlingsverk *Qvinligit Tanke-spel* (1750). I tidigare forskning har påpekats hur denna form av publicering av samlingsverk pekar mot förändringar i författarrollen och mot framväxten av en bokmarknad. När det gäller tillfälleslitteraturen sker en viktig tyngdpunktsförskjutning när en författare, till exempel Nordenflycht, väljer att föra samman tillfälleslitterära verk med andra former av konstlitterära texter och publicera dem så att de kunde nå en vidare läsekrets. Den namngivna författaren och dennas texter blir centrala och föremålet och den sociala krets det tillhörde blir mer perifert. Nordenflycht är dock relativt unik under svenskt 1700-tal att som *kvinnlig* författare använda denna form av publiceringsstrategi.²⁷

Andaktslitterär tillfällesdikt

Under slutet av 1730-talet nådde den herrnhutiska rörelsen, en luthersk-evangelisk väckelse, Sverige. De var en i hög grad litterärt producerande rörelse, och dess medlemmar publicerade en strid ström av brev, levnadslopp (självbiografier), andaktslitteratur, sånger, predikningar – och tillfälleslitteratur. Den herrnhutiska litteraturens mest kännetecknande drag var den frekventa användningen av bildspråk där Kristi lidande beskrivs med utförliga beskrivningar av sår och blod. Dessa bilder förenas ofta med brudmetaforik, där den väckta själen som en Kristi brud möter sin brudgum. Genom detta känslloframkallande bildspråk ville de herrnhutiska författarna att läsarna skulle erfara Kristi lidande och identifiera sig med honom för att till fullo förstå hans oändliga kärlek. Man ville skapa det som i tidigare forskning benämns en känslans empirism, vilken skulle lägga grunden för en sann frälsning. De kärleksfulla och omhändertagande aspekterna av Gud betonades dessutom på bekostnad av beskrivningar av Guds lag och straff. Ett annat signum för rörelsen var dess radikala tolkning av Luthers kallelselära, vilken skapade egalitet i såväl teori som praktik. Rörelsen utmanade både på ett trosmissigt och politiskt plan de världsliga och kyrkliga myndigheterna.²⁸ På grund av att myndigheterna bevakade rörelsens aktiviteter kunde sällan herrnhutiska idéer framföras öppet. En i detta sammanhang intressant poäng med tillfälleslitteraturen är därför att den inte utsattes för samma skrupulösa granskning av censurerande myndigheter som annan litteratur.²⁹ Därmed kunde herrnhutiska idéer och formuleringar, förklädda i ofarlig, tillfälleslitterär form enklare passera censuren.

En av rörelsens mer produktiva författare var Magnus Brynolph Malmstedt, lärare i latin och vältalighet vid Upsala Academi; idag är han kanske mer känd som far till Anna-Maria Malmstedt (g. Lenngren). Av honom finns ett tjugotal tryckta tillfällesdikter bevarade från

åren 1760–1775 (i Kungliga bibliotekets och Uppsala universitetsbiblioteks samlingar), de flesta av dikterna är skrivna över herrnhutiska bröder och systrar och merparten är skrivna för begravningar. För en lärare i akademien, särskilt om man som Malmstedt undervisade i vältalighet, var det självklart att man skulle behärska författande av tillfällesdikt (eller tal), men dessa dikter avviker på många sätt från de skolretoriska föreskrifter för vältalighet som han själv lärde ut till sina disciplar.

Malmstedts tillfällesdikter har nära nog aldrig den gängse uppbyggnad som rekommenderas i skolretoriken, utan han låter vanligtvis partiet med *in genere* blomma ut i en religiös diskussion färgad av herrnhutisk teologi. Dikterna är också oftast präglade av den andliga egalitet som kännetecknade den herrnhutiska rörelsen. Hans gravdikter innehåller heller aldrig vare sig uttryck för sorg, eller lovprisningar av föremålets världsliga egenskaper. En gravdikt över teologie studenten Anders Gustaf Widing från år 1761 kan tas som ett första exempel. På trycket anges att tankarna vid den sälla förlossningen är yttrade av ”Deß wän Magn. Br. Malmstedt.” Lärjungen likställs med läraren. Av de nio stroforna ägnas de tre sista åt föremålet, som aldrig nämns vid namn i dikten, han betecknas enbart på ett ställe som ”Den Wän som nylig från oß gådt” (strof 7).³⁰ Malmstedt väljer temat den gode herden som kärleksfullt vakar över sin flock och har gett sitt liv för fåren (strof 2), de som tillhör hans flock ”Dem kan ej wälgång fela” (strof 5). Fördenskull, manar diktjaget, bör vi alla betänka att vi är ”Jesu arfdels Får” (strof 6). Den avlidne vännen är ett exempel på de som sällat sig till hjorden, ”Han såg sitt lif i JEsu blod, / Det gaf i motgång tåligt mod, / Och seger midt i döden” (strof 8). Widing har nu därför också lyckosamt sällat sig till den himmelska hjorden. Trösten uttrycks som alltid i Malmstedts begravningsdikter i en glädje över att den avlidne äntligen får möta sin brudgum, eller som i detta fall, sin herde.

I en dikt över läraren Nils Friberg från sam-

ma år för istället Malmstedt in den brudmetaforik som var ett av herrnhutismens signum. Av det åtta stroforna ägnas de två sista föremålet. I de inledande stroforna beskrivs hur Jesu död på korset brutit dödens makt. Glad går man nu ”till sälla Bröllops borden” (strof 3). Därpå beskrivs den fröjd som väntar den förlösta själen i himlen: ”Ach sälla dag, när själen afsked tager [...] När Barnet hem til Fadrens sköte förs” (strof 5). I sjätte strofen beskrivs den ”*chor* af fullt förlösta Brudar” som väntar vid Lammets tron – ”ach at jag wore der!”, utropar diktjaget. Nils Friberg är en sådan brud och diktjaget vänder sig nu till Jesus och ber denne att ”uti [sin] ljufwa famn” ta sin brud (strof 8).³¹

År 1760 begravdes fabrikören Ernst Christian Reiss i Ulrika Eleonora i Stockholm. Att döma av de tillfälleskrifter som publicerades till begravningen var många av dessa sörjande författare herrnhutare. I ett av samtrycken finner vi en dikt av Malmstedt. Seden bjöd i tillfälleskrifter att markera föremålets sociala status redan på tryckets försättsblad; allt från tryckets till textens utformning skulle präglas av tillfällets betydelse, vilket bland annat innebär att titlar skulle anges initialt.³² Men i detta lilla tryck finner vi enbart en angivelse om att föremålet var en broder: ”Christeliga Tankar Om Wår i HERRanom afsomnade Christendoms Broders Herr CHRISTIAN ERNST REISS”. Varken Reiss verksamhet, rang eller gärningar nämns. Det socialt nivellerade tilltalet, vilket är märkbart i dikten över Reiss, kan också noteras när det gäller Malmstedts dikter över kvinnliga föremål.

Dikten över Reiss är skriven på tretaktig jamb och har en enkel stikisk form, vilket tyder på att den eventuellt skulle sjungas; den religiösa sången var den inom herrnhutismen vanligaste textformen. Genom att använda den retoriska stilfiguren *sermocinatio* kan Malmstedt låta den döde tala och redan i öppningsraden vittnar föremålet om sin lycka: ”Akk saliga Dag!” Denna lycka har möjliggjorts genom Jesu lidande: ”Hans öppnade

bröst/ Har banat mig vägen till glädje och tröst. [...] Frimodig jag står, Ty jag är intagen i Frelsarens Sår.” I slutraderna möter själen sin brudgum: ”Si Frelsaren står / Tilreds, mig at möta! Si Kronan jag får! Nu framställes jag / hos Brudgummen söta. Akk saliga dag!!!”. I dikten brukar Malmstedt en gängse herrnhutisk teknik för att röra mottagarnas känslor när beskrivningar av Jesu lidande kombineras med brudmetaforik.³³

Malmstedts bröllopsdiktning präglas även den av herrnhutiskt teologi och dikterna är alltid allvarligt hållna; de för bröllopsdiktningen vanliga låtsamheterna lyser helt med sin frånvaro. I en bröllopsdikt från år 1769 till Balzar Lund och Lisa Branders bröllop ägnas ytterst lite utrymme åt tillfället som sådant.³⁴ Istället amplifieras i de första stroforna tanken på Guds godhet som möjliggjort allas frälsning, oavsett världslig status. Det viktigaste är därtill bröllopet med den himmelske brudgummen, den sälla frälsta själen: ”hwilar i Guds famn och fruktar ingen nöd” (strof 6). I de två sista stroforna försäkrar Malmstedt att brudparet just tillhör dessa sälla själar – därför vilar deras jordiska äktenskap på riktigt grund.

I sin tillfällesdiktning kunde Malmstedt framföra och exemplifiera sin herrnhutiska åskådning, till exempel i tankar om Guds oändliga kärlek och nåd som uppenbarats för människan genom Jesu lidande och död och om dödsögonblicket som en glädjens stund då Bruden äntligen får möta sin Brudgum. Istället för att som vanligt var prisa föremålets gärningar eller sekulära dygder använder Malmstedt i stort sett ett enda *locus a persona*: föremålets status ur ett religiöst perspektiv. Man bör därför vara försiktig med att tolka dikternas sociala nivellering som alltför radikal, eftersom tillfällesdikten hos Malmstedt egentligen inte beskriver den yttre personen, utan den inre. Radikaliteten ligger istället när det gällde det religiösa budskap som sprids – genom dessa dikter kunde den herrnhutiska läran spridas till en vidare krets av mottagare. De har därmed, för att anknyta till de klassiska

retoriska teoretiker som togs upp ovan, också en deliberativ funktion. Men därtill kommer att Malmstedts tillfällesdikter hämtar sin form även från herrnhutiska sånger, böner och andra andaktslitterära texter, vilkas utformning knappast vetter mot det offentliga talet, utan snarare (det innerliga) samtalet (*sermo*). De här diskuterade herrnhutiska grav- och bröllopsdikterna överskrider dessutom både till innehåll och form personversernas primära funktion – att hylla vid tillfället.³⁵ Liksom den populära genren tryckta likpredikningar, eller herrnhutiska sånger kunde de efter trycket nå en vidare publik och då läsas som andaktslitteratur.

*

Genom analyserna ovan har jag försökt exemplifiera några av tillfälleslitteraturens transformationer under den dynamiska andra hälften av 1700-talet. I de texter som tagits upp framgår att de här diskuterade tillfälleslitterära texterna då de anpassas och svarar mot nya behov på många sätt överskrider de gränser som dras upp av samtidens skolretorik. Lovprisande tillfällestexter används för att skapa möjligheter för individens självkänedom, det kvinnliga beskrivs som universellt mänskligt, tillfälleslitteratur används när en radikal väckelserörelse tar sig rätten att sprida sina egna religiösa budskap. Hos Nordenflycht finns en publiceringsform som anknyter till en ny författarroll. De analyserade texterna förmedlar alla på sitt sätt nya idéer om våltalighet, identitet och medborgerlig habilitet.

Härigenom ser vi hur tillfälleslitteraturen ansluter till strömningar i tiden och visar på de förändringar som sker i det offentliga. Habermas hävdar i en elegant – om än inte helt oproblematisk – formulering att ”publiken” i 1700-talets formerande litterära offentlighet genom essäpressen håller upp en spegel för sig själv.³⁶ Med en allusion på detta kan man säga att de epideiktiska texter som diskuteras här fyller samma funktion.

- 1 Rörande retorikens transformationer se t.ex. Dietmar Till, *Transformationen der Rhetorik. Untersuchungen zum Wandel der Rhetoriktheorie im 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen: Niemeyer, 2004; Otto Fischer, "An End to Rhetoric? The Subject of Rhetoric in the Public Debate of the Late Eighteenth Century in Sweden", i *Metamorphoses of Rhetoric. Classical Rhetoric in the Eighteenth Century*, Otto Fischer & Ann Öhrberg (eds), *Studia Rhetorica Upsaliensia*, Uppsala: Avdelningen för retorik, Uppsala universitet, 2011, s. 109–132 samt Ann Öhrberg, "Between the Civic and the Polite. Classical Rhetoric, Eloquence and Gender in Late Eighteenth Century Sweden", i *Metamorphoses of Rhetoric. Classical Rhetoric in the Eighteenth Century*, Otto Fischer & Ann Öhrberg (eds), *Studia Rhetorica Upsaliensia*, Uppsala: Avdelningen för retorik, Uppsala universitet, 2011, s. 173–204.
- 2 Ann Öhrberg, "'Fasa för all flärd, konstan och förställning'. Den ideala retorn inom 1700-talets nya offentlighet", i *Samlaren* 2010, s. 38–85.
- 3 Johann Gerhard Voss(ius), *Elementa rhetorica eller retorikens grunder*, Litteraturvetenskapliga institutionen Göteborgs universitet. Meddelanden 5, övers. & utg. Stina Hansson, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen Göteborgs universitet, 1990, s. 8f.
- 4 Henrici Gabrielis Porthan [Henrik Gabriel Porthan], *Opera omnia*, IV, Heikki Koskinen et Eero Matinoli (utg.), Åbo: Porthan-seura [Porthan-sällskapet], 1971, s. 168.
- 5 Se t.ex. Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45, diss. Uppsala; Hedemora: Gidlunds, 2001, s. 100f.
- 6 Porthan 1971, s. 179f.
- 7 Aristoteles, *Retoriken*, Johanna Akujärvi (övers. och utg.), Ödåkra: Retorikförlaget, 2012, bok 1.9:3 [s. 93f.].
- 8 Ibid., bok 1.9 [s. 94ff.].
- 9 Ibid., bok 1.9: 30 [s. 96]; Janne Lindqvist Grinde, "Introduktion", i Aristoteles, *Retoriken*, Johanna Akujärvi (övers. och utg.), Ödåkra: Retorikförlaget, 2012, s. 38f.
- 10 Aristoteles 2012, bok 1.9: 35–37 [s. 97].
- 11 Stefan Rimm, *Vältalighet och mannafostran. Retorikutbildningen i svenska skolor och gymnasier 1724–1807*, diss. Örebro; Uppsala: Stefan Rimm, 2011, s. 78, n. 75.
- 12 Öhrberg 2010; Rimm 2011, s. 151f.
- 13 [Marcus Fabius Quintilianus] Quintilian. *The Institutio Oratoria of Quintilian. Books I–III*, Quintilian in Four Volumes III. Loeb Classical Library 124. H.E. Butler (övers.), London & Cambridge Mass. : Harvard University Press, 1943 [1921]), III.7:16.
- 14 Ne iis quidem accesserim, qui laudativam materiam honestorum, deliberativam utilium, iudicalem iustorum quaestione contineri putant, celeri magis ac rotunda usi distributione quam vera. Stant enim quodammodo mutuis auxiliis omnia. Nam et in laude iustitia utilitasque tractatur et in conciliis honestas, et raro iudicalem inveneris causam, in cuius non parte aliquid eorum, quae supra diximus, reperitur. Quintilianus 1943, III.4 :16. Se även Quintilianus 1943, III.7:28 och III.4:14.
- 15 Phillip Erchinger, "Sermo", i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 8: *Rhet–St*, Gert Ueding (hsg.), Tübingen: Niemeyer, 2007, sp. 879.
- 16 Jfr Jane Donawerth, "Introduction", i *Rhetorical Theory by Women before 1900. An Anthology*, Jane Donawerth (ed.), Lanham: Rowman & Littlefield, 2002, s. xiii–xlii.
- 17 Samtliga hänvisningar görs till utgåvan i Hedvig Charlotta Nordenflycht, *Samlade skrifter*, utg. av Hilma Borelius & Theodor Hjelmqvist, 1–3:2, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet 11, Stockholm: Bonniers, 1925–38 [SS].
- 18 Bakom signaturen Herr K dolde sig med största sannolikhet författarens kusin Carl Klingenberg. Uppgiften ges i kommentarerna till verket, se SS 3:2, s. 402.
- 19 Jfr Öhrberg 2001, kap. III:2; Otto Fischer, "'Ty må jag för mig sjelf utgjuta mina tårar'. Nordenflychts *Den Sörgande Turtur-Dufwan*", i *Sjuttonhundratalet*, nr 1, 2004, s. 113–130.
- 20 Porthan 1971, s. 171.
- 21 Janne Lindqvist, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällestryck till handelsmän före 1780*, diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis,

- 2002, s. 173ff.; Stefan Ekman, "I skuggan af Din Graf, jag på min Lyra slår". *Carl Michael Bellmans dikter över döda i relation till diktypens svenska tradition och funktion i nyhetspressen under senare delen av 1700-talet*, diss. Göteborg; Stockholm: Propius, 2004, kap. 3. Stina Hansson visar också i sin omfattande studie av svensk bröllopsdiktning att bruket av en äldre reper-toar upphör under andra hälften av 1700-talet, se Stina Hansson, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen. Renässansrepertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång*, Göteborg: Litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, 2011, s. 476f.
- 22 Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, diss. Uppsala; Stockholm: Bonniers, 1965, s. 98–108 och s. 120f.; Öhrberg 2010, s. 53.
- 23 Det finns ingen övergripande undersökning rörande använda versmått i svensk gravdiktning, men däremot visas genom Hanssons undersökning att versmättet var ovanligt i tidens bröllopsdiktning, se Hansson 2012, s. 473f.
- 24 Kanske kan valet av namn knytas till den grekiska mytologins Irene, fredens gudinna.
- 25 Ett varmt tack till Ulf Malm som hjälpt mig identifiera versmättet i dikten och som dessutom uppmärksammade mig på de ställen där rytmen bryts.
- 26 Jfr Öhrberg 2010, s. 52.
- 27 Lars Burman, *Den svenska stormaktstidens sonett*, diss. Uppsala: Uppsala universitet, 1990, s. 94; Öhrberg 2001, s. 96ff.
- 28 För den herrnhutiska rörelsen, se Ann Öhrberg, "Den smala vägen till modernitet: retorik och människosyn inom svensk herrnhutism", i *Kyrkohistorisk årskrift* 2007, s. 51–69.
- 29 Rörande censur av tillfälleslitteratur se Öhrberg 2001, s. 81.
- 30 Magnus Brynolph Malmstedt, *Tankar, Wid Theologiæ Studiosi af Uplands Nation, HERR ANDERS GUSTAF WIDINGS Sälla Förlofsning, Som skedde den 31 Martii 1761*, Uppsala, u.å. [1761].
- 31 Magnus Brynolph Malmstedt, *Tankar Wid Collega Scholæ i Calmar, Wällärde Herr NILS FRIBERGS Saliga Hädan-färd... den 12 februari 1761*, Kalmar: Lars Lindeblad [tryckare], u.å. [1761].
- 32 Stina Hansson Stina Hansson *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 2000, s. 55ff.
- 33 M.[agnus] B.[rynolph] Malmstedt, i *Christeliga Tankar Om Wår i Herranom afsomnade Christendoms Broders, Herr CHRISTIAN ERNST REISS ... begrafning Uti Utricæ Eleonoræ Kyrka den 5 april 1760*, Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, u.å. [1760].
- 34 Magnus Brynolph Malmstedt, *Wid MAGISTER BALZAR LUNDS Och Jungfru LISA BRANDERS Nögda Förening, Den 12 October 1769*, Stockholm 1769.
- 35 Såsom de beskrivs i Per Ridderstads klassiska artikel, "Vad är tillfällesdiktning? En kort översikt", i *Personhistorisk tidskrift*, 1980:3, s. 25–41.
- 36 Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Lund: Arkiv förlag, 1984 [1962], s. 40.

Summary

Transformations of Epideictic in Eighteenth-Century Sweden

In early modern Sweden, epideictic literature was an important part of the country's social and cultural life. Occasional texts were written and read in connection with weddings, funerals, coronations etc., mainly by members of the higher and middle social strata. The close connection to socio-cultural circumstances makes this kind of literature an indicator of different historical changes regarding, for example, gender, rhetorical and literary ideals, and the media. In this essay, some of these changes, referred to as transformations of epideictic, are explored with regard to mid-18th century Sweden, when the slowly emerging public sphere brought about changes in public communication. Theories of epideictic in classical rhetoric (Aristotle, Quintilian, Cicero) and Swedish contemporary school rhetoric provide an introductory context. Next, two examples are discussed: first an essay with a subsidiary funeral poem written by Hedvig Charlotta Nordenflycht in which she introduces a new programme for the composition of panegyrics. Her programme indicates a new role for authors and suggests new publication strategies, as well as expressing enlightenment ideals and radical ideas of gender. Secondly, occasional poems written by the Moravian author Magnus Brynolph Malmstedt are analyzed. To propagate Moravian ideas was forbidden in Sweden at the time, but Malmstedt managed nevertheless to introduce his religious programme in public by using the seemingly harmless form of occasional poetry. The text discussed in the essay transcends the normative boundaries both from a political and rhetorical perspective while also mediating new ideas of communication, identity and civic authority.

Keywords:

Eighteenth-century Sweden, public sphere, epideictic, Magnus Brynolph Malmstedt, Hedvig Charlotta Nordenflycht